

najvjerovatnije izgubio navedena pisma. U Historijskom arhivu u Dubrovniku pisma su sređena hronološki i grupisana prema jednom ili više gradova iz kojih su upućivana. Prvi svežanj sadrži 49 pisama iz Palerma, Rima, Pize, Riminija, Pere, Carigrada, Lješa, Orašca, Zatona, Šibenika, Novog Pazara i Beograda. Drugi svežanj sadrži 25 pisama iz Napulja, treći ima 69 pisama iz Sarajeva, četvrti 28 pisama iz Barlete i Lješa, peti 104 pisma iz Firence i sedmi, najobimniji svežanj ima 226 pisama iz Venecije.

U knjizi se autor opredijelio za noviji način objavljivanja poslovne prepiske, te je Bordańijevu ostavštinu uredio prema korespondentima, bez obzira na to da li su pisma poslana iz jednog ili više gradova. Kao i u arhivu i ovdje su pisma poredana hronološki. Da bi se omogućilo i korišćenje originalnih arhivskih dokumenata autor je poslije svakog pisma stavio i arhivsku signaturu, kao i bilješke u kojima je upisan datum kada je pismo primljeno, odakle je poslano i slično.

Pisma B. Bordańija pisana su na papiru različitog formata, neka su oštećena i teško čitljiva. Sedam pisama ima pečate sa inicijalima ili porodičnim simbolima.

Autor je u knjizi donio i podatke o korespondentima o kojima je imao sačuvane arhivske podatke, što olakšava i korišćenje navedenih pisama.

Za sve one istoričare koji se bave istorijom XVI vijeka, posebno ekonomskom, kao i složenim trgovačkim odnosima u to vrijeme, ova knjiga građe poslužiće kao koristan priručnik, tim prije što su istraživači koji su ih vidjeli u Historijskom arhivu u Dubrovniku, ova pisma smatrali teško čitljivim i skoro neupotrebljivim. Međutim, Toma Popović je dugogodišnjim strpljivim radom uspio da taj značajan materijal učini dostupnim široj javnosti.

Knjiga je veoma dobro opremljena. Pored predgovora, u kome su dati korisni podaci o Dubrovniku s kraja XVI vijeka i trgovini toga doba, regista pisama na srpskohrvatskom jeziku i njihovog kompletnog teksta na italijanskom, te indeksa, knjiga sadrži i tekst o Bartolomeu Bordańiju na italijanskom jeziku.

Behija Zlatar

Avdo Humo, MOJA GENERACIJA, Sarajevo 1984; str. 818

Zajedničkim naporom više izdavačkih kuća (»Svjetlost« — Sarajevo; »Vojnoizdavački zavod« — Beograd i »Prosvjeta« — Beograd) prošle, 1984. godine objavljeno je obimno djelo jednog od istaknutih aktera naprednog jugoslavenskog i bosanskoherceg-

govačkog studentskog, revolucionarnog pokreta, narodnooslobodilačke borbe i poslijeratne socijalističke izgradnje — Avde Hume »Moja generacija«. Nedavno preminuli revolucionar ostavio je iza sebe nedovršeno djelo sjećanja. Javio se prije nekoliko godina (1977) knjigom »Godine iskušenja i podviga«, ponukan, vjerovatno, nekim unutarnjim nagonom čovjeka koji je osjetio više potrebu da ostavi svoje viđenje o burnom, teškom i velikom vremenu, o onima koje je sretao, sa kojima se zajedno borio za »ono« sutra, no da piše o sebi. Pošao je od sjećanja na, zacijelo i za njega i pokret za koji se zarana bićem svojim opredijelio, najznačajniji period: ustanak — rat — revoluciju (in medias res). Pred autorom i čitaocima ukazao se torzo jedne ličnosti, djela i vremena. Nedostajao je njihov početak i kraj. Zato se i ova knjiga doima kao vraćanje duga prema sebi samom, prema čitaocu koji je osjetio da ima pred sobom ličnost koja ima šta da kaže i koja zna to da saopšti.

»Moja generacija« i pored sve obimnosti ostala je, ipak nažalost nedovršena knjiga. Autor njen, poštujući do kraja hronološki princip izlaganja, nije u njoj otišao dalje, gdje je već u prethodnoj stigao — do Bitovnje, Vrhovnog štaba i četvrte ofanzive. Ali je zato počeo izdaleka, gotovo, »ab ovo« — od najranijeg djetinjstva i još dalje prateći sudbinu svoga djeda. Te stranice (»Mostar moga djetinjstva« — I dio i »Priča o mome djedu« — II dio) otkrivaju nam milje i ljude koji su uticali na dalji životni put Avde Hume. Sudbina zacijelo pitoreskne ličnosti kakav je bio njegov djed kao da je bila prototip daljem Huminom izlaganju. Strogo poštujući hronološki princip, na stranicama »Moje generacije« pasivirani ili znatiželjan čitalac naići će, naročito nakon opisa »gimnazijskih dana u Mostaru« (III dio knjige), ili nastavka i završetka gimnazijskog školovanja u Bihaću nakon izгона iz Mostara (IV dio), na prilično bogatu faktografiju. Posebno se to odnosi na stranice posvećene »beogradskom studentskom pokretu« (V dio). I u ostalim dijelovima, kako onom u kojem opisuje djelovanje napredne omladine i partijske organizacije u Mostaru krajem 30-tih godina (VI dio), tako, možda, još izrazitije na stranicama koje se odnose na period autorovog prelaska na partijski rad u Sarajevo, odnosno događaje kao što su — skojevski kurs u Pršljanima kod Bugojna, kurs CK KPJ u Zagrebu, ili dvadesetsedmartovske demonstracije. Kao memoarista Hume je u pogledu rekspektiranja faktografije veoma korektan. Minucioznog i pažljivog čitaoca gotovo da je oslobodio ili lišio potrebe za traganjem za greškama te vrste. Svoje kreativne napore Hume je usmjerio u drugom pravcu. I pored obilja manje ili više značajnih istorijskih podataka na stranicama ove knjige, nema apriornog uklona ka popunjavanju faktografskih praznina pojedinih etapa revolucionarnih zbivanja u kojima je Hume često neposredan akter. I suviše je, izgleda, bio svjestan da je osnovni činilac pri nast-

janju ovakvih djela — p a m ć e n j e — i da je ono, na kraju krajeva, izraz subjektivnog osjećanja. Svjestan da sve što je, u istorijskom smislu, iole značajnije i prelazi nivo ličnog treba zabilježiti, a dato mora da dobije ili ima već karakter subjektivne interpretacije, on se opredjeljuje za manir izlaganja, ne tako čest kada su u pitanju sjećanja, memoari: oživljavanju atmosfere, duha i kolorita događaja u kojima dominiraju ljudi od krvi i mesa, koje krase ljudske vrline: heroizam, neustraživost, samoprijegor, duboki humanizam, ali i mane poput straha, neodlučnosti, izdaje. U ovoj knjizi je u punoj mjeri došla do izražaja subjektivnost autora u najboljem smislu te riječi. Ona je odredila ne samo kompoziciju djela, nego i njen sadržaj. Pisac nas preko ličnosti vodi kroz vrijeme i prostor. To su prostori od rodnog Mostara sa ekspresivnim opisom Cima i ostalih njegovih živopisnih dijelova, Bihaća, Sarajeva, Konjuha... Kroz to vrijeme i prostore kreće se jedna živa galerija onih koji su ostavili traga u piščevoj ličnosti ili u sredinama u kojima su djelovali. Humo je vješt kada se bavi epizodom, kada analizira ličnost ili događaj, ali uvjerljiv i na nivou kada poseže (iako rjeđe) za istorijskom sintezom (»Istorijska sudbina naroda Bosne i Hercegovine« — VII dio — str. 523 i dalje). Autori sličnih djela (memoarskog karaktera), naročito posljednjih nekoliko godina (Cenčić i Kopinić predstavljaju već antologijski primjer), rukovođeni su izrazito ličnim pobudama da kroz sjećanja prikažu sopstveni doprinos, i to kakav nije bio, najčešće nevjerodostojan, pretenciozan i pretjeran. Generalno uzevši, u »Mojoj generaciji« lični doživljaj ili doprinos, ocjena, na kraju krajeva, generalno uzevši ne protuslovi istorijski utvrđenim faktima. opšteprihvaćenoj valorizaciji ljudi, događaja i procesa. Tome je najviše doprinijelo Humino zadržavanje na razini sjećanja. Ostajući na nivou memoaristike on je sebi obezbijedio svojevrsnu autonomnost sopstvenog viđenja događaja. Kada je osjećao množinu, burnost i važnost svega što se događalo oko njega, a sjećanje mu nije najsigurnije, nije se libio osloniti na već historiografski provjerenе podatke ljudi od nauke. Za pisanje jednog od najobimnijih dijelova knjige (petog), koji je posvećen dinamičnoj borbi studenta Beogradskog univerziteta (str. 283—457), korišćene su knjige eminentnih poznavalaca te problematike. Primjer je to, i to dobar, da se udaljavanje od sjećanja može obaviti bez negativnih posljedica za pisca i da kod čitaoca samo pojača osjećaj autentičnosti. Humo nije mogao u ocjeni nekih događaja koje sam pominje da pronađe objektivnu ocjenu. Primjera radi, ostala je primjetna neusaglašenost oko poznate i značajne partijske konferencije koja je održana u Mostaru — avgusta 1938. godine između njega i ostalih značajnih učesnika, te rezultata do kojih se došlo na naučnom skupu organiziranom u Mostaru oktobra 1978. Respektirajući pravo i na sopstveno viđenje (Humo je imao ljudske hrabrosti i komunističke odlučnosti da »svoje« stanovište toliko puta brani i

u revolucionarnoj borbi — nije se, npr. intimno slagao sa presudom koja je izrečena Muji Pašiću — str. 609) njegova disonantna ocjena pomenute konferencije (vidi str. 488 i 489) pokazuje da nije uspio do kraja da pomiri u svojoj ličnosti aktera događaja (ovdje posredno, jer na njoj nije ni učestvovao) i prikazivača tih događaja.

Dosljedno se pridržavajući odavno oprobano i provjerenog hronološkog metoda izlaganja (izuzeci potvrđuju pravilo — najprije na 408 strani opisuje demonstracije u Beogradu povodom dolaska fon Nojrata — juni 1938 a potom na strani 410 demonstracije u povodu posjete dr Beneša Jugoslaviji i april iste godine), Humo kao da je na stranicama »Moje generacije« primijenio nešto od savremenih francuskih »analista« i nekih osobina poljske istoriografske škole »koncentričnih krugova«. Primjera radi, studentski pokret Beogradskog univerziteta promatra kao dio ne samo evropskog antifašističkog omladinskog pokreta, nego čak i svjetskog (str. 453/4). Prateći događaje, naročito one uoči druge po redu svjetske kataklizme, on ih situira u evropske, jugoslovenske, beogradske ili fakultetske okvire i to na lapidaran način, bez primjesa bilo kakve opširnosti, epske ponajmanje. Njegovi opisi događaja su kratki, sa osjećanjem za mjeru i pažnju čitaočevu koja je oslobođena, reklo bi se, do apsoluta monotonije izlaganja. S vremena na vrijeme, kada mu se pruža prilika, Humo se upušta u kratke analize opšteljudskih vrijednosti i sudbina. Ti izleti lišeni su retorike, patetike ili dociranja. Sa pojedinačnim slučajevima, koji se kao niska nižu od djetinjstva do perioda narodnooslobodilačke borbe, pisac lako zaintrigira čitaoca, da bi se svojim viđenjem i doživljajem osobina naroda po nacionalnom ili teritorijalnom određenu (str. 344/5), analizom suštine djelatnosti građanskih partija (str. 193) i njihovih prvaka — Hrvatske seljačke stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije — vidi razgovor sa Uzeiragom Hadžihasanovićem (str. 788—791) — uzdigao do nivoa sinteze.

Pravi biseri u knjizi su brojni portreti, svojevrzni »medaljoni«, čitave plejade znanih i neznanih, onih »običnih« ili najznačajnijih saradnika ili usput sretanih pojedinaca. Iako su to samo na skicozan, krokijeovski način, kao u prolazu predstavljeni likovi, oni odišu krajnjom uvjerljivošću i autentičnošću. Bez, čini se, trunke crno-bijelog portretiranja Avdo Humo je želio da od zaborava za novodolazeće generacije sačuva uspomenu na svoju generaciju. Gotovo bi nemoguće bilo ilustrirati ove tvrdnje. Čitalac će ne samo otkrivati te likove iz stranice u stranicu, nego i ponijeti uvjerenje, ostati ubjeđen da su neke od vrlina svestremene, bez obzira što drukčiji uslovi života djeluju na njih erozivno. Humo sa svojom generacijom saosjeća, ali nije slab prema njihovim »felerima« (Zogović 394/95, Đilas 396/7). Kolikogod potencira izvjesne kvalitete, toliko ispoljava i sposobnost nijansiranja, bilo da se radi o životnim saputnicima ili supatnicima. Iz đačkih, gimna-

zijskih dana tu su likovi drugova i drugarica. Od profesora s ponosom ističe one koji su bili na nivou vremena (Oskar Davičo — str. 268/9), ali i nemilosrdno šiba po onima koje je vrijeme pregažilo (izvjesne profesore u Mostaru — str. 179—183, »starog lisca« direktora Perinovića iz Bihaća npr. str. 262—275). Svakodnevna studentska borba u Beogradu, bilo u Univerzitetskom savjetu ili Senatu, na fakultetu i u menzi izbacila je na površinu sijaset sudbina studenata (Đoka Kovačević — str. 347, M. Bušatlija, — str. 414, Rifat Burdžević — str. 428, Lola i Jurica Ribar, str. 442), profesore-rektore (V. Čorovića, str. 361, Aleksandra Belića, Ivana Đaju (str. 317—319). Govorenje o pojedincima je memento Partiji. Sudbine likova iz generacije su neraskidivo povezane sa pokretom, Partijom u funkciji revolucije koja se pripremala i za koju su se oni pripremali. Eklatantno se potvrđivalo da je ono suštinsko za svaku partiju kojoj je vrijeme namijenilo ulogu avangarde — uzdizanje revolucionarne svijesti. Studentska omladina Beograda (predsjednik vlade M. Stojadinović se nije prevario kada je jednom prilikom izjavio da su dvije trećine studenata »crveni«) predstavljala je po svojoj demokratskoj, antifašističkoj opredjeljenosti evropski unikum, zahvaljujući prije svega zainteresiranosti Partije za probleme omladine. Pomoć, nekad slabija, nekad jača, ali stalna dolazila je od Mjesnog komiteta KPJ Beograda, Pokrajinskog komiteta za Srbiju ili CK KPJ (str. 451). Njihovi članovi ostajali su za cijelo vrijeme čitanja svih referata i diskusije, a među članovima u organizacijama i forumima »razvijao se... demokratski duh, slobodna i otvorena diskusija, slobodno ispoljavanje individualnog mišljenja (str. 452) kroz burne diskusije i divergentne stavove. Humina sjećanja i navođenja su cjelovita, pa ponekad liče na dopune ili rekonstrukcije cijelih komiteta (Mjesnog partijskog u Sarajevu, str. 518—520), skojevskog (521—522) i sl. Gajeći te odnose u teškim predratnim godinama dubokog konspirativnog rada shvatljivo je zašto se u ratu »stvorila velika bliskost i jednakost između rukovodilaca i boraca«, te kako je bilo moguće da su se »svi odnosi podigli na istinsku ljudsku visinu, nije bilo hijerarhijskih razlika... ostalo je samo uvažavanje čovjeka i njegovih vrlina« (str. 711).

Humo je svojom knjigom, u kojoj nažalost nije stigao da ništa kaže o vremenu poratnom u kojem je, takođe bio istaknuti sudionik događaja, potvrdio da pisanje sjećanja dobroano ovisi o profesiji memoariste. Rodio se u gradu bogate književne tradicije gdje su stvarali Čorović, Dučić, Đikić i veliki Šantić koga su djeca zavoljela prije nego što su ga »počeli sa razumjevanjem i čitati« (str. 30), ponikao u porodici koja je njegovala pisanu riječ (stric mu je bio poznati književnik Hamza Humo), kao gimnazijalac zarana je primjetio da može »ozbiljno« da čita i »istovremeno« sluša muziku, oduševljavao se Krležom (str. 221), kao đak »raskrstio« je sa idealističkom estetikom Bogdana Popovića. Aktivnost progre-

sivno orijentirana još u đачkoj literarnoj družini »Aleksa Šantić« (str. 224) nagovještavala je da bi književnost mogla da bude njegovo životno opredjeljenje. Došavši u Beograd upisao je na fakultetu (kako se do reforme našeg školstva nazivala grupa predmeta »A« i »B«) jezik sa književnošću. Cjelokupno njegovo opredjeljenje i djelovanje bilo je razlogom da su ga drugovi prozvali »kulturni«. Sve to dijelom objašnjava i one pasaže »Moje generacije« u kojima autor ispoljava i umjetničku formu svoje ličnosti. Opisi mostarskih zora i noći, sarajevskih zima, ljepote Konjuha djeluju kao antiteza ilegalne borbe, ratnih strahota i razaranja kroz koje prolaze njegovi likovi.

Brižljivo čitanje ove knjige unosi čitaoca u zbivanja. Praćenjem sudbina, otkrivanjem osobina tih likova može da se i ne primjeti ono što, možda ne promiče analitičaru koji ovakvom tekstu pristupi i kao istorijskom izvoru. Kritičkoj analizi, koja se, istina, primjenjuje više na nepubliciranoj memoarskoj građi, pisac »Moje generacije« nije ostavio bogznakakve mogućnosti notiranja nečeg što bi trebalo kritikovati. Ostaje utisak da su neke greške ili propusti više stvar slučajnosti i u ovako obimnom tekstu zanemarljive. Možda su se u vrijeme kada je A. Humo pohađao srednju školu knjige u koje su upisivane ocjene zvale »katalozi« (262). Kasnije, i današnje generacije ih poznaju kao — nastavničke dnevnike. »Minhenski sporazum« ili sastanak na kome se krojila sudbina ne samo Čehoslovačke potpisali su Hitler, Musolini, Čemberlen i Daladje 29. septembra 1938. godine, a ne oktobra (str. 447). Da se na strani 507, bilješke 4. radi najvjerovatnije o štamparskoj grešci, — pogibiji poznatog sarajevskog profesora Stojana Tomića koji je nastradao prilikom bombardiranja u Velikom parku, pretpostaviti je, jer je opšte poznato da je do napada Njemačke došlo 6. aprila, a ne 6. marta 1941. godine. Starijim Sarajlijama dobro je znano da se kafana »Bujrum« nalazila uvrh ulice Bjelave, a ne na drugom kraju Sarajeva — Vratniku kao što A. Humo navodi dva puta zaredom na jednoj istoj strani (510). Narodni heroj Radojka Lakić strijeljana je na Vracama 28. septembra 1941, a ne »u oktobru« iste godine (str. 556). Profesor Galeb je po Avdi Humi bio član »vojno-obavještajnog komiteta« (str. 672) i »centra« (str. 641). I pored dobrih recenzenata, lektora i korektora može se desiti da jedan pasus »in extenso« bude doslovno dva puta objavljen na razmaku od tri strane teksta (str. 576, odnosno 579). Ove sitne primjedbe su apsolutno zanemarljive naspram osjećaja zadovoljstva i unutarnjeg obogaćenja koje čitalac ima kada dođe do 818. stranice, svjestan da je pročitao uzbudljivu knjigu.

Tomislav Išek